

MHXS TALABI BO‘YICHA BAHOLANADIGAN VA SHARTLI
MAJBURIYATLAR BUFGALTERIYA HISOBIDA BAHOLANISHI HAMDA
AKS ETTIRILISHINING XUSUSIYATLARI

Zafar Muqumov Avazmurotovich

*Associate Professor of Tashkent Financial Institute, Candidate of
Economic Sciences, Uzbekistan,*

Mamlakatimiz buxgalteriya hisobi amaliyotida shubhali debitorlik qarzlari va umidsiz qarzlarni uchun zahiralarni yaratish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi, chunki bunday qarz har doim aylanma mablag‘larning o‘zgarishiga bog‘liq hisoblanadi. Vaqt o‘tishi bilan debitor qarzdorlikning o‘sishi uni qaytarish ehtimolining pasayishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu nafaqat xaridorlarning moliyaviy muammolari bilan, balki korxonaning da‘vo ishlari qismida buxgalteriya hisobi va yuridik xizmatlarning yetarli darajada tashkil etilmaganligi bilan bog‘liq. MHXS tizimida debitorlarni tan olish, tasniflash va o‘lchash aniq belgilanmagan.

Barcha debitorlik qarzlarni buxgalteriya balansida aks ettirishda ushbu moddalarning batafsil darajasi kompaniyaning o‘zi tomonidan qabul qilinadi va shuning uchun buxgalteriya balansidagi debitorlik qarzlarning tarkibi va tuzilishi, ushbu maqola uchun shaklni qat‘iy tartibga soluvchi Ukraina balansidan farqli o‘laroq, turli kompaniyalar uchun farq qiladi. Xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt rahbari va bosh buxgalteridan, shuningdek tarkibidagi kichik korxonalardan olingan debitorlik qarzlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar moliyaviy hisobotda alohida aks ettirilishi lozim. Xorijiy mamlakatlardagi debitorlik qarzlarni hisobga olishning qiyosiy tavsiflari 5-jadvalda keltirilgan.

Xorijiy davlatlarda asosan Evropada moliyaviy hisobotlarda debitorlik qarzlarni aks ettirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ko‘pgina hollarda, u quyidagi guruhlarda aks ettiriladi: debitorlik qarzlari; sotilmagan debitorlik qarzlari.

Balansda qarzdorlar bilan hisob-kitoblar eng past narxda ko‘rsatiladi: boshlang‘ich qiymati yoki balans sana ko‘rsatkichidagi qiymati. shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, debitorlik qarzi qoida tariqasida, pul va moddiy mablag‘lar amalda chiqib ketishi hisobiga paydo bo‘lishini, ularning kamayishi esa pul va moddiy mablag‘lar qaytib kelishi yoki qayta baholanishi natijasi bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Xorijiy mamlakatlarda debitorlik qarzlari hisobga olish yo‘llari

Debitorlik qarz bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt kreditor qarzdorlik puliga obligatsiya beradi. Ya‘ni o‘z qarzini garovga qo‘yib olishi mumkin. Agar, korxonaniq rejalashtirilgan kunda buxgalteriya hisobida pulni o‘tkazishi mumkin bo‘lmasa, kreditor korxonaga debitorlik qarzini pulga o‘tkazadi

Xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt boshqa xo‘jalik yurituvchi sub‘ektdan debitorlik qarzini naqd pul olish uchun sotib yuborishi mumkin

Debitorlik qarzlari sotib oluvchi korxonaga barcha risklarni o‘z bo‘yniga oladi. Mazkur holatda naqd pul bilan hisob-kitob shchoty debetlanadi va "Debitorlik qarzlari" shchoty kreditlanadi.

Agar kreditor korxonaga shartnomani bajara olmasa, debitor korxonaga to‘lov uchun kafolat beradi. Xorijiy mamlakatlarda ushbu amaliyotdan juda faol foydalaniladi.

1-rasm: Xorijiy mamlakatlarda debitorlik qarzlari hisobga olish yo‘llari

Kreditorlik qarzi tashqaridan mablag‘lar kelishi hamda xo‘jalik faoliyati jarayonida qarz paydo bo‘lib, uning qayd qilinishi natijasida vujudga keladi. Masalan, byudjetga qarzlari soliqlar hisoblanishi natijasida, mehnatga haq to‘lash bo‘yicha qarzlari ish haqini hisoblash bilan yuzaga chiqadi va hokazo.

Debitorlik qarzining bozor qiymatini aniqlashda barcha uch yondashuv – xarajat, daromad, qiyosiy yondashuvni qamrab olish vazifasi qo‘yiladi. Debitorlik qarzini baholashdan avval debitorning moliyaviy holati tahlili o‘tkaziladi.

Keyin esa, bozor qiymatini baholashda uch yondashuvdan foydalanishni qo‘llashga o‘tiladi, bunda debitorlik qarzini baholashda qo‘llaniladigan xarajat yondashuvi balans yondashuviga keltiriladi. Balans yondashuvi doirasida debitorlik qarzi qiymati uchun vujudga kelish muddati hisobga olingan holda tuzatishga tegishli uning nominal qiymati qabul qilinadi.

Daromad yondashuvi doirasida debitorlik qarzining bozor qiymatini aniqlash uchun diskontlashning mos keluvchi stavkasini (qayta

moliyalashtirish stavkasini baholash sanasida amalda boʻlgan) va uni soʻndirish uchun talab etilgan oylar sonining oʻrtacha sonini tanlash taklif etiladi. Keyin esa, yillarda ifodalangan kreditorlik qarzi aylanmalari soniga baholash sanasigacha soʻnggi schyot-faktura boʻyicha aniqlanadigan talab huquqining shakllanish vaqtidan oʻtgan vaqt qoʻshilishi talab etiladi.

Daromad yondashuvi doirasida debitorlik qarzining bozor qiymati miqdori debitorlik qarzining balans qiymatini diskontlash koeffitsientiga koʻpaytirish yoʻli bilan aniqlanadi.

Majburiyatlarning past likvidligi va xarid uchun oʻrtacha narxlar 10-60% atrofida tebranishidan darak beruvchi bozorda talablar miqdori odatda uncha katta boʻlmasa ham, qarz majburiyatlari bozorida baribir turli korxonalarining qarz majburiyatlari narxlari haqida axborot topish imkoniyati mavjudligi taʼkidlanadi. Agar, debitor majburiyatiga otirovka boʻlmasa, u holda oʻxshashlarini qidirish talab etiladi, bunda oʻxshash korxonalar sifatida debitorning ixtiyoriy kreditorini olish lozim va bu potensial xaridorlar debitor qarzdorlari (uning debitorlari) orasidan topilishi odatda, ular debitor bilan birga qarzlarni birgalikda qaytarish uchun debitor qarzni diskont bilan xarid qilishdan manfaatdor ekanligi bilan izohlanadi. Agar, debitor qarzi bozorda sotilmasa, u holda uning ixtiyoriy kreditori qarzini sotib olish va u bilan debitor qarzni arzonlashtirish haqida bitim tuzishi mumkin. Shunday qilib, debitorga potensial xaridorlar (qarzdorning) tomonidan muqobil talab yuzaga keladi.

Kreditorlar roʻyxatini debitor tomonidan soliq xizmatiga taqdim etuvchi korxonalarining debitorlik va kreditorlik qarzi tarkibidan ham topish mumkin. Agar, baholovchida undan foydalanishning imkoni boʻlmasa, u holda kreditor sifatida tizimni shakllantiruvchi energiya taʼminoti korxonalarini koʻrib chiqishi mumkin, ulardan odatda barcha qarzdor boʻladi – bunday korxonalar tabiiy monopolist sifatida koʻp jihatdan qarz majburiyatlari bozoridagi narxlarni belgilab beradi.

Fikrimizcha, qarzni arzonlashtirish uchun potensial xaridor tomonidan toʻlangan summa quyidagilarga bogʻliq boʻladi:

1. «Operatsiyalardan kutilayotgan foyda miqdoriga;
2. Barter mahsulotiga chiqish narxlarining bozor narxlaridan oshish foiziga (pulli hisob-kitobda);
3. Barter mahsulotini (transport, saqlash, xodimlar mehnatiga haq toʻlash va b.) realizatsiya qilishga xarajatlarning taxmin qilingan miqdoriga;
4. Barter mahsuloti olish va realizatsiya qilish uchun zaruriy vaqtga;

5. Operatsiyalarni amalga oshirishda potensial xaridor to‘laydigan soliq miqdoriga»¹.

Shunday qilib, bular umuman bog‘liqlik ko‘rinishida quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Qarzdorlikni xarid qilish summasi + Operatsiyalardan potensial xaridor foydasi = Qarzdorlik summasi - Tezkor

realizatsiyaga diskont - Soliqlar -realizatsiya xarajatlari.²

Fikrimizcha, amaliyotdakuzatiladigan debitorlik qarzi qiymatini aniqlash vazifalarining asosiy shaklini to‘rt asosiy turga keltirish mumkin:

Birinchi tur: debitorlik qarzini yagona oqim bilan baholash, bunda xarajatlar yondashuvi asosida shakllanuvchi biznes qiymatining tarkibiy qismlaridan biri sifatida bozor qiymati aniqlanadi. Jami qarzdorlik yaxlit – “ulgurji” baholanadi, chunki har bir debitorlik qarzini aniq baholash odatda maqsadga muvofiq emas.

Har bir debitorlik qarzini alohida tahlil qilishda tahlilchi go‘yoki bu elementni biznes tizimidan “yulib” oladi va diqqatni aynan shu element xususiyatlari atrofida jamlaydi. Shunga qaramay baholash qiymati ushbu holatda yuqoriroq daraja – biznesni baholash vazifasining tarkibiy qismigina sanaladi. Shuning uchun bu aktiv qiymatini shakllantirishda umuman olganda, biznesning umumiy tendensiyalarini hisobga olish muhimdir, ular «tizimning emerjentligi xossalari ta’sirida har bir elementning oddiy summasi emas 67 ». Mazkur holatda qarzlarni to‘lashga nisbatan rahbariyat siyosatiga emas, ushbu umumiy tendensiyalarga urg‘u beriladi, chunki biznesni sotishda boshqaruv tarkibi almashishi mumkin. Mazkur jarayonda muhim omillar debitorning moliyaviy ahvoli va qarzdorlik aylanmasi dinamikasi hisoblanadi.

Amalda, soliq organlari ko‘pincha soliq to‘lovchilar tomonidan muddati o‘tgan soliqlarning summalarini korxonalarining foyda solig‘i hisobiga kiritishiga norozilik bildiradilar, bunda soliq to‘lovchi da’vo muddati davomida qarzlarni undirish choralari ko‘rmaganligi ta’kidlanadi. Ushbu masala bo‘yicha keng sud amaliyoti mavjud. Aksariyat hollarda sudlar soliq to‘lovchilarni qo‘llab- quvvatlaydilar va O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida qarzni undirish choralari ko‘rish xarajatlariga kiritish uchun bunday shartlarni nazarda tutmaydilar. Soliq hisobini yuritishda o‘z-o‘zini

¹ O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2002 yil 27 dekabrda “Moliyaviy hisobot shakllari vaularni to‘ldirish bo‘yicha ko‘rsatmalar” ni tasdiqlash haqida 31-son buyrug‘i. www.lex.uz

²⁵ O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2002 yil 27 dekabrda “Moliyaviy hisobot shakllari vaularni to‘ldirish bo‘yicha ko‘rsatmalar” ni tasdiqlash haqida 31-son buyrug‘i. www.lex.uz

moliyalashtiruvchi korxonalar - korporativ daromad solig'ini to'lovchilari, ixtiyoriy ravishda qoidalarga muvofiq shubhali qarzlari uchun zahira yaratishni ta'minlashi mumkin. Soliq hisobini yuritishda zahira quyidagi holatlarda kontragentga kreditorlik qarzlari hisobga olinmasdan yaratiladi:

- kontragent o'zaro bog'liq shaxs emas;
- shartnomada hisob-kitob qilish ko'zda tutilmagan.

Shunday qilib, belgilangan buxgalteriya hisobi qoidalariga va buxgalteriya hisobi va soliq hisobotida debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobdan chiqarish tartibi soliq tekshiruvlari paytida nizolarni oldini olishga yordam beradi. Boshqa xarajatlarga olib tashlanishi kerak bo'lgan shubhali, muddati o'tgan debitorlik qarzdorliklarning shakllanishiga yo'l qo'ymaslik muhimdir.

Boshqacha qilib aytganda, pul ko'rinishida bo'lmagan majburiyat deganda, bajarilishi pul to'lash yo'li bilan amalga oshirilmaydigan har qanday majburiyat tushuniladi. Pulsiz majburiyatlarning ko'pchiligi bevosita bitim tuzish faktidan kelib chiqadi va amaldagi regulyativ ko'rsatmalariga binoan buxgalteriya hisobida qayd etilmaydi. Shu bilan birga, normativ ko'rsatmalarga yo'naltirilgan buxgalteriya hisobi moliyaviy hisobotda hisob sub'ekti - korxonalar aktiv yoki passiv tomon tarzida qatnashadigan pulsiz majburiyatlarning pulli baholashda ko'rsatilishini taqozo etadi.

Bu, eng avvalo, bitimlar bo'yicha oldindan to'lovlarni to'lash oqibatida paydo bo'ladigan majburiyatlardir. Haqiqatan, buxgalteriya hisobida berilgan avans bo'yicha qarzdorlikni ko'rsatib, biz bitim narxining to'langan qismi summasida pulli baholashda mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish bitimining tegishli predmetini berish bo'yicha majburiyatni (mos ravishda korxonalar yoki uning kontragentlari) ko'rsatamiz.

Moliyaviy hisobot shakllarida, qayd qilinadigan pulsiz majburiyatlar majmuasining ikkinchi tarkibiy qismi ayirboshlash bitimi bo'yicha majburiyatlardir. Tomonlarning har biri boshqa tomon ixtiyoriga bir molni boshqa mol bilan ayirboshlash tarzida berish majburiyatini olgan. Ayirboshlash bitimida, mos ravishda, agar bu O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi mazkur 30-“Ayirboshlash” bobidagi qoidalar va ayirboshlash operatsiyalari mohiyatiga zid kelmasa, sotish-sotib olish to'g'risidagi bitim qoidalari qo'llanishi ham belgilab qo'yilgan. «Ayni paytda tomonlardan har biri berishi lozim bo'lgan tovarning sotuvchisi deb va ayirboshlab olishga majbur bo'lgan tovarning oluvchisi deb tan olinadi. Ayirboshlash bitimi predmeti sifatida faqat egalik huquqi ob'ekti - narsalar qaralishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, masalan, talab huquqi tayyor mahsulot partiyasiga ayirboshlash orqali voz kechish sessiyasi operatsiyasiga ayirboshlash bitimi tarzida qarash mumkin

emas. Bu talab huquqidan voz kechish bitimi hisoblanadi. Va demak, unga nisbatan hisob va ayirboshlash bitimini soliqqa tortishning maxsus qoidalari qo'llana olmaydi. Ayirboshlashga sotish-sotib olish bitimi to'g'risidagi qoidalarning qo'llanishiga nisbatan ko'rsatmalar bu ikki bitim o'rtasida tenglik belgisini qo'yishni anglatmaydi. Agar Fuqarolik Kodeksi ayirboshlash to'g'risidagi qoidalari va ayirboshlash operatsiyalari mohiyatiga zid kelmasa, ayirboshlash bitimiga mos ravishda sotish-sotib olish to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi. Fuqarolik Kodeksi ayirboshlash bitimlarining bajarilishini maxsus boshqaruvchi va faqat ayirboshlash bitimlariga nisbatan amal qiluvchi ko'rsatmalari mavjud. Bu narxlar va bitim bo'yicha xarajatlarga, molni bitimga muvofiq berish majburiyatining qayta bajarilishiga, ayirboshlash bitimi mazmunining o'ziga tegishli qoidadir»³.

Majburiyatlarning pul ko'rinishida bo'lmagan vositalar yordamida bajarilishini ko'zda tutadigan bitimlar bo'yicha kirim va debitor qarzdorlik o'lchami korxonaga tomonidan olingan yoki olinishi lozim bo'lgan mollarning bahosi yuzasidan buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Korxonaga tomonidan olingan yoki olinishi lozim bo'lgan tovarlarning bahosi taqqoslanadigan hollarda odatda o'xshash tovarlar bahosini aniqlaydigan narxlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Korxonaga tomonidan olingan mollarning bahosini belgilashning iloji bo'lmaganida kirim va debitor qarzdorlik o'lchami korxonaga berilgan yoki berilishi shart bo'lgan mahsulotning bahosi bilan aniqlanadi.

Korxonalariga berilgan yoki berilishi lozim bo'lgan mahsulotlar qiymati odatda, solishtirma holatlarda o'xshash mahsulotlarga nisbatan tushumni aniqlaydigan narxlardan kelib chiqib, aniqlanadi.

Buxgalteriya hisobida ayirboshlash bitimlarini amalga oshirishdan tushgan tushumga korxonaning oddiy turdagi faoliyatidan tushgan daromadlardan biri sifatida qaraladi va binobarin, almashishni buxgalteriya hisobi yoki realizatsiya uchun, ya'ni moliyaviy natija olishni ko'zda tutuvchi xo'jalik yuritish operatsiyasi sifatida sharhlanadi.

Pul ko'rinishida bo'lmagan vositalar bilan majburiyatlarning bajarilishini ko'zda tutuvchi shartnomalar bo'yicha, to'lov va kreditor qarzdorlik miqdori korxonaga berilgan yoki berilishi kerak bo'lgan tovarlar qiymati bilan aniqlanadi. Korxonaga berilgan yoki berilishi lozim bo'lgan tovarlar qiymati solishtirish holatlarida odatda, shunga o'xshash tovarlar qiymatini aniqlaydigan narxdan kelib chiqib o'rnatiladi.

³ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi. 01.03.1997 yil.

Aslida esa, bu shuni bildiradiki, almashuv shartnomasi bo‘yicha biron-bir aktivni sotib olish bilan biz bozordan sotib olgan yoki sotib olishimiz mumkin bo‘lgan mos ravishdagi tovar narxlarida kirim qilishimiz lozim bo‘ladi. Almashuvga berilgan qimmatliklarning hisobga olingan qiymati summasi bilan shartnoma bo‘yicha xarajatlar va barter bitimlari bo‘yicha olingan aktivlarni baholash summasi orasidagi farq ushbu operatsiya bo‘yicha hisobga olishda daromad yoki xarajat sifatida aks etadi. Buxgalteriya hisobotlarida aks ettirilgan korxonalar majburiyatlari kompleksidan ularning chegaralangan qismini ajratib olish buxgalteriya schyotlari uchun shartli ravishda xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning bir qator majburiyatlari kvalifikatsiyasini ko‘zda tutadi. Buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishda eng ahamiyat berish lozim bo‘lgan masalalardan biri shartli majburiyatlarni tan olish va ularni hisobda aks ettirish hisoblanadi. Shartli majburiyatlarning kelgusida paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan va yuzaga kelishi ehtimolligini ma’lum darajasida xarakterlanadigan majburiyat deb belgilash mumkin. Ushbu belgilash to‘rtta asosiy tushunchadan iborat:

- 1) “shartli majburiyat” iborasining o‘zi;
- 2) majburiyatlar;
- 3) kelgusida majburiyatlarning yuzaga chiqishi (paydo bo‘lishi);
- 4) kelajakda majburiyatlar paydo bo‘lishi ehtimolining ma’lum darajasi»⁴.

«Shartli majburiyatlar – bu oldingi hodisalardan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan mavjud javobgarlik lekin ular tan olinmaydi, chunki javobgarlikni bajarish uchun korxonadan resurslarning chiqib ketishining talab etilishi ehtimoli yo‘q hamda javobgarlikning qiymati yetarli darajada ishonchli baholana olmaydi. Shartli majburiyat ehtimoliy majburiyat bo‘lib, kelajakdagi hodisalar bilan tasdiqlanadi yoki tasdiqlanmaydi»⁵. Shartli majburiyat korxonalar uchun iqtisodiy hayotidagi o‘tgan voqea-hodisalar natijasida vujudga keladi, agar korxonaning hisobot sanasida majburiyatning mavjudligi bir yoki bir nechta kelgusida noaniq hodisalarning yuzaga kelishi (sodir bo‘lmasligi) bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Bundan shunday xulosa chiqarish kerakki, “shartli” deb hisoblanuvchi majburiyatlarni aniqlash xarakter jihatidan buxgalteriya hisobi uchun istisno va uning shartliligi an’anaviy buxgalteriya qoidalaridan kelib chiqib hisoblanadi. Ushbu majburiyat ko‘rib chiqilayotgan vaqtda boshqa tomon bilan

⁴ Tashnazarov S.N. Moliyaviy buxgalteriya hisobi va hisoboti: xalqaro va milliy jihatlari. Monografiya.– T.: «Iqtisod-Moliya», 2009 y. -168-b.

⁵ 37-sonli «Rezervlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar» Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti. 01.07.1999

bo'ladigan hisob-kitoblar buxgalteriya hisobi schyotlarida aks etmasligi kerak. Ammo, shuni ta'kidlash joizki, ushbu majburiyatlar haqidagi axborotlar, boshqaruv qarori qabul qilish uchun foydaliligi ma'lum bo'lgan holatlarda u buxgalteriya hisobotlaridan foydalanuvchilarga taqdim etilishi zarur.

Shartli majburiyatning hali mavjud bo'lmagan, lekin kelgusida yuz berishi mumkin, deb e'tirof etilishi buxgalteriya maqsadlari uchun quyidagi ma'noni ifodalaydi: ya'ni ushbu majburiyatlar hozirgi davrda buxgalteriya hisobi maqsadlari uchun debitor va kreditorlik qarzdorlik sifatidagi majburiyatlarning tan olish mezonlariga javob bermaydi. Shu bilan birga, majburiyatlarni tan olishning mavjud mezonlariga javob bermaydigan, lekin buxgalteriya hisobi maqsadlari uchun tan olinadigan shartli majburiyatlar kelajagi, o'tmishi va hozirgi davr orasidagi farq buxgalteriya hisobotlari tuziladigan sana bilan belgilanadi. Bundan majburiyatlarni tan olish mezonining almashuvi majburiyatlarni tan olishni ham shartli ravishda o'zgartiradi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Shartli majburiyatlar balansda aks ettirilmaydi. Ularni balansdan tashqari schyotlarda hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Shartli majburiyatlar moliyaviy hisobotlarga beriladigan ochiqdashlarda keltirilishi lozim.

Agar kompaniya obremenital shartnomalarga ega bo'lsa, ushbu shartnoma bo'yicha mavjud majburiyatlar baholanadigan majburiyat sifatida tan olinishi va o'lchanilishi shart.

Masalan, paydo bo'lishiga shartnomalar asos bo'ladigan majburiyatlar buxgalteriya hisobida ular ijro etila boshlangan paytdan qayd etiladi. Bungacha, korxonalar shartnomalaridan kelib chiqqan, lekin hali ijrosi boshlanmagan majburiyatlar an'anaviy buxgalteriya hisoblari maqsadlari uchun shartli ravishda xarakterlanadi, ya'ni hisobotda debitorlik yoki kreditorlik qarzi sifatida aks etmaydi. Biroq buxgalteriya hisobida qayd qilinishi bilan shartnoma tuzilgan paytda yuzaga keladigan korxonalar majburiyatlari shartli toifadan shartsiz toifaga o'tishi mumkin.

Ushbu ta'kidlarga amaliyotda bir qancha misollar mavjud.

Sud nizolari bo'yicha misolimizni ko'rib chiqamiz.

Masalan, “ABS” MChJ turli ishlab chiqarish dastgohlari uchun xomashyo tayyorlab sotadi. Kompaniya o'zining 5 ta mijoziga ishlab chiqarish dastgohi uchun xomashyo berishi natijasida, biroz vaqtdan so'ng 3 mijozdan ishlab chiqarish dastgohining nuqsonli tayyorlanganligini hamda ishlab chiqarishda kamchiliklarga duch kelganligini mijoz korxonalar sabab qilib ko'rsatishmoqda. Mijozlar “ABS” MChJni sudga berishdi. Mazkur aksiyadorlik jamiyatining huquqshunoslari ilgari o'tkazilgan shunga o'xshash sud ishlari va

jamiyatga nisbatan dalillarga asoslanib, ishni yutqazishi 40% ehtimoli borligi va jamiyat ishlab chiqarish dastgohining nuqsonlari uchun 35 mln so‘m tovon puli to‘lashi kerak deb hisoblaydi. Jamiyat ushbu da‘voni moliyaviy hisobotda qay tarzda aks ettirishi kerak?

Ushbu holatda, eng avvalo, e‘tibor qaratadigan jihatimiz javobgarlikning kafolatlanganligi hisoblanadi. Haqiqatdan ham kafolatli sotish hamda mavjud javobgarlik shartiga javob beradi. Lekin resurslarning chiqib ketish ehtimoli 50 % dan past va ishonchli baholanadigan majburiyat yuzaga kelmoqda. Demak, ushbu holatda biz yuqoridagi shartlar asosida shartli majburiyat sifatida tan olishimiz lozim bo‘ladi.

Yuridik nuqtai nazardan shartli majburiyatlar paydo bo‘lishini uning asoslaridan va ijrosidan kelib chiqqan holda ko‘rish kerak bo‘ladi. Iqtisodiy nuqtai nazardan – ular korxonalar tomonidan taqdim etiladigan va olinadigan kreditlarning kelgusi hajmlari uchun kelgusi moddiy va moliyaviy oqimlarini belgilovchi ahamiyatidan kelib chiqadi.

Umumiy holatlarga o‘xshashlik bo‘yicha majburiyatlarning korxonalar shartli majburiyatlarining kelib chiqishi singari paydo bo‘lish asoslarini shartnoma, qonun va delikt (g‘ayriqonuniy harakat, jinoyat) deb atash mumkin.

Shartnoma tuzish faktining o‘zi majburiyatlar paydo bo‘lishiga asos hisoblanadi. Shu bilan birga shartnomalar ijro etila boshlanishiga qadar bo‘lgan vaqtda ulardan kelib chiqadigan majburiyatlar buxgalteriya hisobi maqsadlari uchun shartli sifatida xarakterlanadi. Ushbu majburiyatlarning shartli ravishdagi xarakteristikasi tuzilgan shartnoma kelgusida ijro etilishi ehtimoli bilan aniqlanadi. Va bu yerda shuni ham ta’kidlash kerakki, korxonalar tomonidan tuzilgan va (yoki, aksincha, bekor qilingan) hali ijrosi boshlanmagan shartnomalar uning shartli majburiyatlari paydo bo‘lishiga asos sifatida korxonaning moliyaviy holatini baholash uchun juda muhim ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Korxonaning majburiyatlarini bajarishda kreditorlik qarzlari bajarilishiga ega bo‘lmagan neustoykalar va uning mahsuloti, ishi va xizmatining sifatini ta’minlovchi kafolatlar xizmat qiladi.

Fuqarolik normativ-huquqiy hujjatlariga mos holda korxonalarda kredit qarzidorligi sifatida shartsiz majburiyatlar paydo bo‘lishidan, shu zahoti unga mos ravishda tegishli neustoykalarni to‘lash bo‘yicha shartli majburiyatlar paydo bo‘ladi. Shu bilan birga, ushbu shartli majburiyatlarni aniq majburiyatga transformatsiyalanish ehtimolida korxonaning qarzidorligi mavjud kreditor qarzidorlikning ijro etilmasligi ehtimoli bilan belgilanadi.

Sotuvchi korxonada tovarlar, ish va xizmatlarni sotish bilan ushbu tovar, ish va xizmatlar sifatiga kafolatlarga bogʻliq holda xaridorlar oldida maʼlum shartli majburiyatlar yuzaga kelishi mumkin. Shu bilan birga, kelgusidagi transformatsiyalar ehtimoli ushbu shartli majburiyatlarda korxonaning aniq majburiyatlari xaridorlarning ularga sotilgan tovarlar, ish va xizmatlar sifatiga yuzaga keladigan eʼtirozlar ehtimoli bilan aniqlanadi.

Masalan, hisobot sanasida xoʻjalik yurituvchi subʼekt kreditorning undan sotib olingan sifat past darajada boʻlgan mahsulotni sifati yuqori darajada boʻlgan mahsulotga almashtirish boʻyicha qaroriga asosan sudda qatnashishi lozim. Mazkur holatda, mahsulot sotib olgan xaridor foydasiga sud qaror qabul qilish ehtimoli juda yuqoridir va natijada nuqsonli mahsulotni sotuvchi mahsulotni almashtirib berishga olib boradi. Shuning uchun, korxonada ushbu faktning oqibatini jiddiy deb baholaydi va shartli majburiyatlar mavjudligini tan oladi.

Shu bilan birga, bu shartli majburiyatlarning kelgusida transformatsiyalanish ehtimoli topshiriq beruvchi korxonadagi real kreditorlik qarzida topshiriq berilgan shaxsning oʻz majburiyatlarini bajarmaganlik ehtimoli bilan belgilanadi.

Xoʻjalik yurituvchi subʼektlarda shartli majburiyatlar paydo boʻlishiga normativ hujjatlardan kutilayotgan oʻzgarishlar asos boʻlishi mumkin. Bu birinchi navbatda, soliq qonunchiligiga va mos holda byudjetga soliq va yigʻimlarni toʻlash boʻyicha yuzaga keladigan majburiyatga ham tegishlidir.

Amaliyotda korxonalar tomonidan kelgusidagi majburiyatlari xarakterini oʻzgartiruvchi normativ hujjatlar qabul qilish ehtimoli yetarlicha keng tarqalgan, bu esa korxonaning moliyaviy ahvoriga jiddiy tarzda taʼsir qilishi mumkin.

Shunday qilib, moliyaviy hisobotdan biz korxonada oʻz daromadining qaysi qismini foyda va xarajat hisobining tan olinmagan qismi sifatida soliqqa tortiladigan daromad tarzida byudjetga berishini koʻrishimiz mumkin.

Yuqorida koʻrsatib oʻtilgan holatlar korxonada majburiyatlarining buxgalteriya hisobi maqsadlari uchun shartli ravishdagi majburiyatlarning buxgalteriya kategoriyalariga shartli ravishda butunicha bogʻliq sifatida, buxgalteriya yozuvlari bilan tuzatiladigan ushbu tushunchaning iqtisodiy va huquqiy mazmundagi qismi sifatida ham boʻlishini taʼkidlash imkonini beradi.

Shu bilan birga korxonada majburiyatlarini bajarishda mavjud meʼyoriy hujjatlarning qoidaga koʻra, yo ustuvor iqtisodiy yoki ustuvor huquqiy maʼnolarini asos sifatida oladi. Bu yerda korxonaning sezilarli shartli majburiyatlari haqidagi maʼlumotlarni buxgalteriya hisobotlari tarkibida aks

ettirish uning foydalanuvchilari uchun tushunarli bo‘lishini hisobga olish lozim bo‘ladi.

